

Mustafa Dilsiz

<https://orcid.org/0000-0002-0282-2564>

Lecturer, Dumlupınar University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Türkiye, mustafa.dilsiz@dpu.edu.tr-5527304523

Atıf Künyesi | Citation Info

Dilsiz, M. (2024). Tefsirde Tenkit Geleneği ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in "el-Hidâye" İsimli Tefsirinde Dilbilimsel Tenkitler. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (4), 2741-2762. <https://doi.org/10.46868/atdd.2024.777>

Tefsirde Tenkit Geleneği ve Mekkî b. Ebû Tâlib'in "el-Hidâye" İsimli Tefsirinde Dilbilimsel Tenkitler

Öz

Zaman içinde, eda edilişi ve çeşitliliği bakımından farklılıklar arz etse de tefsir ilminde tenkit geleneği nüzûl döneminden günümüze kadar aralıksız devam eden ilmî bir faaliyet olmuştur. 4. yüzyılın sonları, 5. yüzyılın başlarında yaşayan Mekkî b. Ebû Tâlib, el-Hidâye isimli eserinde değişik alanlarda pek çok tenkit dile getirmiştir. Bu tenkitlerden dil ve kiraât ağırlıklı olanlar eserinde daha fazla dikkat çekmektedir. Söz konusu tenkitlerin incelenmesi hem müfessirin yaşadığı dönemin tartışma konuları hakkında fikir verecek hem de rivâyet ağırlıklı eserinin dirayet boyutunu kısmen gösterme imkânı sunacaktır. Çalışmada tenkit kavramı incelenip tefsirde tenkit olgusunun tarihî süreci ele alınmıştır. Ardından Mekkî'nin mezkûr eseri baştan sona gözden geçirilerek dilbilimsel tenkitler tespit edilmiş ve önemli bazı başlıklar altında değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonucunda Mekkî'nin özellikle Basra dil ekolünün görüşlerinden yararlandığı, tenkitlerinde genellikle hataya odaklandığı ancak itikâdî konularla ilişkili tenkitlerde bu üslubunu değiştirdiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Mekkî b. Ebû Tâlib, el-Hidâye, Tenkit, Dilbilim, İ'râbü'l-Kur'ân

The Tradition of Criticism in Tafsir and Linguistic Criticism in Makkī b. Abū Thālib's Tafsir “al-Hidāya”

Abstract

The tradition of criticism in the science of tafsīr has been a scholarly activity that has continued uninterruptedly from the period of the Nuzūl to the present day, although it has varied in terms of its execution and diversity over time. Makkī b. Abū Sālib, who lived in the late 4th and early 5th centuries, expressed many criticisms in various fields in his work al-Hidāyah. Among these criticisms, the ones based on language and qiraat are more prominent in his work. Examining these criticisms will both give an idea about the discussion topics of the period in which the commentator lived and provide an opportunity to partially show the dirayat dimension of his narration-oriented work. In this study, the concept of criticism is examined and the historical process of the phenomenon of criticism in exegesis is discussed. Then, Mekkī's aforementioned work is reviewed from beginning to end and linguistic criticisms are identified and evaluated under some important headings. As a result of the study, it was determined that al-Maqqī especially benefited from the views of the Basra linguistic school and generally focused on errors in his criticisms, but changed his style in criticisms related to theological issues.

Keywords: *Tafsir, Makkī b. Abū Thālib, al-Hidāya, Criticism, Linguistics, I'rāb al-Qur'ān*

Giriş

Tenkit, tüm alanlarda ilmî ilerlemeye katkı sunan önemli olgulardan biri olarak kabul edilmektedir. Aynı zamanda, farklı görüşlerin akıl ve ilim terazisinden geçirilip daha uygun olanın seçilmesine imkân tanıyan ve sürekli olarak mükemmelin izini sürmenin çabasını ifade eden bilimsel bir faaliyettir. Tefsir ilminde bu faaliyet, Yüce Allah'ın kelâmını anlama gayretinin sonucu olarak evvel emirden günümüze kadar kesintisiz olarak intikal etmiştir. Tefsirde tenkit faaliyeti, tefsir ilminin tarihiyle eş zamanlı olarak gelişim göstermiştir. Tedvin dönemine kadar genellikle şifahî olarak icra olunan tefsirî tenkitler, tedvin dönemiyle beraber, özellikle siyasî ve mezhebî ihtilafların çoğaldığı dönemde çeşitlilik göstererek farklı karakterlere bürünüp devam etmiştir (Bint Süleyman Ali, 2021, s. 118; Kaya, 2021, s. 63; Uzun, 2016, s. 22 vd). Tenkit, şartları yerine getirildiğinde övülen bir faaliyet kabul edildiği halde bazen rakibini alt edip onu küçük düşürmenin bir aracı haline getirilerek amacından saptığı durumlar da yaşanmıştır (Örneğin bkz. Polat, 2009, 138 vd.; Kaya, 2021, s. 39). Her müfessir hem yaşadığı çağın hem de mezhebî görüşünün etkisiyle bu tenkitlerini dile getirmiştir. Klasik dönemin meşhur müfessirlerinden olan Mekkî b. Ebû Tâlib de (ö. 437/1045) aldığı eğitimin ve yaşadığı çağdaki tefsir ilminin genel tartışmalarının etkisiyle eserinde değişik alanlarda tenkitler dile getirmiştir. Fakat onun tefsirindeki dil ve kıraât merkezli tenkitleri eserinde daha fazla göze çarpar niteliktedir. İlmî çalışmalarında genellikle bu alanlara yoğunlaşması onun tefsirine de yansımış görünmektedir. Malikî mezhebine bağlı olan Endülüslü âlim Mekkî,

değişik bölgelerden birçok ilim adamından ders alıp tefsir, i'râbu'l-Kur'ân, ve kıraât gibi alanlarında seksenden fazla eser geride bırakmıştır.¹

Mekkî'nin telif ettiği *el-Hidâye* isimli tefsir rivâyet ağırlıklı bir kitaptır. Eserde rivâyet ve kıraâtla tefsir yoğunluk kazanmış olmasına rağmen kendinden önceki müfessirlere yönelttiği tenkitler tefsirinin dirâyet boyutuna ve tefsirde hicrî IV. asırdaki tartışma ikliminin niteliğine kısmen ışık tutmaktadır. O, naklettiği görüş ve rivâyetleri olduğu gibi alıp eserine kaydetmek yerine, eksik, hatalı veya şaz gördüğü görüşleri genellikle sebepleriyle açıklayıp tenkit etmiştir. Bu çalışmada Mekkî tefsirindeki söz konusu bu tenkitlerden muhteva olarak dilbilimsel olanlar incelenmiştir. Çalışmanın hedefi, Mekkî'nin tefsirinde dile getirdiği tenkitleri ele alarak yaşadığı dönemin ilmî tartışmalarına ayna tutmak ve tefsirde tenkit geleneğinin tarihî süreci içindeki konumunu belirlemede bir fikir oluşmasını sağlamaktır. Ayrıca çalışma, onun rivâyet ağırlıklı tefsirinin dirâyet boyutunu anlamaya bir kapı aralamayı amaçlamaktadır. Bu hedef doğrultusunda Mekkî'nin dilbilimsel tenkitleri eserin başından sonuna kadar tespit edilerek tasnif edilmiş ve uygun başlıklar altında incelenip değerlendirilmiştir. Benzerlik teşkil edecek örnekler tekrar edilmemiş, üzerinde durulan konuyu anlamaya yetecek miktardaki örnekler değerlendirmeye alınmıştır. Mekkî'nin tefsirindeki tenkitlerine geçmeden önce tefsirde tenkit geleneğinin tarihi kısaca ele alınmıştır.

1. Tefsir Geleneğinde Tenkidin Kısa Tarihi

Bazı hadislerde gelen haberlere göre, sahabenin zaman zaman farklı nedenlerle âyetlerin manasını eksik veya yanlış anladığı ve Hz. Peygamber'in bu hataları düzelttiği anlatılmaktadır (Örneğin bkz. Buhârî, 2001, Kitap "Ehâdîsü'l-Enbiyâ", 10 (No. 3360); 40 (No. 3429); "Savm", 16 (No. 1916); Müslim, 1991, Kitap "İmân", 56 (No. 197); "Sıyâm", 8; Tirmizî, 1975, Kitap "Tefsîr", 3, (No. 2971); 7 (No. 3067). Tedvin sonrası dönemdekiyle nitelik yönünden benzerlik bulunmasa da Hz. Peygamber'in bu müdahalelerinin, tefsirde tenkit tarihinin nüzûl döneminden itibaren başladığını söylemeyi mümkün kılmaktadır (Bint Süleyman Ali, 2021, s. 106; İbn Sâlih b. Süleyman, 2008, s. 26; Kaya, 2021, s. 47). Ancak, Hz. Peygamber Kur'ân tefsirinde mutlak otorite sahibi olduğu için, hayatta olduğu süre içinde, sahabe arasında herhangi bir konuda çıkan ihtilaf çok fazla uzamıyor ve nihai olarak ona arz edilerek sonlandırılıyordu (Örneğin bkz. Buhârî, 2001, Kitap "Salâtü'l-Havf", 3 (No. 946); "Megâzî", 32 (No. 4119). Hz. Peygamber'in vefatından sonra da sahabenin tefsir alanındaki tenkitleri devam etmiştir. Fakat bu dönemdeki ihtilaflar sonraki dönemlere nazaran daha azdır (İbn Teymiyye, 1995, s. 13/333). Zerkeşî'nin (ö. 794/1392), Hz. Âişe'nin (ö. 58/678) sahabeye yönelttiği tenkitlerini incelediği eseri, bu

¹ Müellifin geniş biyografisi için bkz. (İbn Hallikân, 1994, s. 5/274-277; İbnü'l-Cezerî, 2006, s. 2/270-271; Süyûtî, 1979, s. 2/298; Yâkût el-Hamevî, 1993, s. 6/2712-2714).

dönemdeki tartışmalara dair örnekler sunmaktadır. Kitapta Hz. Âişe'nin, Ahkâf Sûresi 17. âyette² “ana-babasına öf diyen kimse” hakkında getirilen yoruma (Zerkeşî, 2001, s. 126-129) ve Bakara Sûresi 158. âyette³ Safa ve Merve arasında sa'y etmeyle ilgili yoruma (Zerkeşî, 2001, ss. 141-142) yönelttiği tenkitler, Kur'ân tefsiri kapsamında dile getirdiklerine örnek verilebilir (ez-Zehrânî, 1430, s. 39 vd.; Bu konudaki başka örnekler için bkz. Kaya, 2021, s. 49-56; Uzun, 2016, s. 18-20; Zehrânî, 2020, s. 147-152). Sahabenin tefsir konusundaki tenkitlerinin hedefinde daha çok, bir delile dayanmadan yapılan yorumlar, Hâricîler gibi bid'at ehlinin Kur'ân âyetleri konusundaki açıklamaları, müteşâbihâta dair yapılan yorumlar, kötü niyet veya cehaletle Kur'ân âyetleri hakkında yapılan tartışmalar ve âyetlerden zorlama bir yolla anlam çıkarılması gibi hususlar yer almaktadır.⁴ Ashab zamanında başlayan ihtilaf, tâbiîn döneminde ve sonrasında daha fazla çeşitlenip devam etmiştir. Hz. Peygamber'in döneminden uzaklaştıkça gitgide artan ve derinleşen, İslam toplumunda daha fazla bir etkiye sahip olacak derecede etkili olan ihtilaflar ortaya çıkmıştır (Emîn, 2007, s. 54). Bu da tefsir alanında eleştirinin çoğalıp sistemleşmesi için uygun bir ortam hazırlamıştır.

Tâbiîn müfessirlerinin tefsir konusundaki tutumlarında, eğitim aldıkları sahabenin tesiri gözlemlenmektedir. Zira tâbiîn müfessirlerinin tenkit ettiği meselelerin birçoğu sahabe döneminde de güncelliğini korumuştur. Tâbiîn müfessirleri; re'y ile tefsire, isrâiliyât ile tefsire, bid'at ehlinin doğruluktan uzak tefsirine, müteşâbih âyetlerle ilgili tefsire, Kur'ân âyetleri hakkında yapılan tartışmalara, Kur'ân âyetlerinden zorlama bir yolla anlam çıkarılmasına ve tefsir tedvinine yönelik tenkitlerde bulunmuşlardır (Bkz. İbn Sâlih b. Süleyman, 2008, s. 183 vd.; Zehrânî, 2020, s. 102-103). Tâbiîn müfessirleri, tefsirlerinde özellikle âyetleri zâhirî manaya bağlı kalarak tefsir etmişlerdir. Bu prensibin dışında yapılan tefsiri ise eleştirmişlerdir. Onlar eleştirilerinde; “yalan söyledi, öyle olduğunu iddia etti, te'vilde hata etti, yorumu isabetli olmadı, söylediğin ne de kötü...” gibi ibareleri kullansa da (İbn Sâlih b. Süleyman, 2008, s. 159 vd.) eleştirdiği kişiler hakkında “Yalan söyledi.” ifadesini daha sık kullanmışlardır. Onlar, Kur'ân âyetlerinin anlamını daraltan yorumları ve tarihî bağlamı dikkate almadan yapılan yorumları eleştirmişlerdir. Tâbiîn müfessirlerinin eleştirilerinde dikkat çeken bir diğer husus ise yanlış tefsir yapanlara bedduaya varacak düzeyde ağır eleştiride bulunmalarındadır (Kaya, 2021, s. 56-58). Bu durum, onların Kur'ân'ın manasında sapmaya varacak yorumlara karşı tavizsiz duruşlarını göstermektedir.

² “Anne babasına, ‘Yeter be! Benden önce nice nesiller gelip geçmiş iken beni yeniden dirilip çıkmakla mı tehdit ediyorsunuz?’ diyen...”

³ “Safâ ile Merve Allah'ın nişânelerindedir; dolayısıyla hac veya umre yaparak Beytullah'ı ziyaret eden bir kimsenin bu yerleri tavaf etmesinde kendisi için bir günah yoktur...”

⁴ (Sahabenin tefsirde tenkidiyle ilgili örnekler için bkz. ez-Zehrânî, 1430, s. 97 vd.; Zehrânî, 2020, s. 148-151).

Sahabe ve tâbiîn dönemi tefsirindeki eleştirilerde, fitne ve bidatlerin ortaya çıkması, Müslümanların bazı bölgelerde Ehl-i kitapla birlikte yaşamaları, Arap olmayan birçok milletten insanın İslam'a girmesi, tefsir ilmi konusunda herhangi bir bilgisi olmayanların toplumun önüne çıkıp Kur'an tefsirine kalkışmaları gibi siyasî ve toplumsal birtakım sebepler önemli rol oynamıştır (İbn Sâlih b. Süleyman, 2008, s. 144-152). Tedvin dönemiyle beraber, daha önce şifâhî olarak tefsir uleması tarafından dile getirilen tenkit, yazılı tefsir metinlerinde yer bulmaya başlamıştır.

Tedvin dönemindeki ilk eleştirileri Kur'an'ın baştan sona tefsir edildiği eserlerde görmek mümkündür. Meânî'l-Kur'an ve Garîbü'l-Kur'an türünden eserlerin telifiyle beraber tefsirde, özellikle Arap diliyle ilgili tenkitlerle beraber, kıraâte dair tenkitler de literatürde yer almaya başlamıştır. Bu dönem âlimlerinden Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 209/824[?]) ve Ahfeş'in (ö. 215/830 [?]) "Meânî'l-Kur'an" isimli eserlerinde bunu görmemiz mümkündür. Takip eden dönemde İbn Kuteybe (ö. 276/889), eserlerinde dil ağırlıklı eleştirileri daha ileri taşıyarak Kur'an'da çelişki, lahn, mecaz ve müteşâbihât konusundaki fikirlere ve mezhebî te'villere yönelik tenkitler dile getirmiştir (Kaya, 2021, s. 59-61; Uzun, 2016, s. 24; Yusuf Hüseyin, 2018, s. 238 vd.). İbn Kuteybe'nin, özellikle Mutezile'nin Kur'an yorumlarına karşı ileri sürdüğü tenkit anlayışı, dirayet yöntemine dayalı olarak yazılmış ilk tam eser olduğu kabul edilen (Kırca, 1987, s. 60; Topaloğlu, 2003). Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) "Te'vîlâtü'l-Kur'an" isimli tefsirinde daha sistemli olarak Ehl-i Sunnet dışındaki itikadî mezheplere yönelik olarak devam etmiştir (Çalışkan, 2010, s. 87; Kaya, 2021, s. 62; Uzun, 2016, s. 24-25). Mâtürîdî ile çağdaş olan Taberî'nin (ö. 310/923) eseri, tefsirde çok yönlü ve sistematik tefsir eleştirisi sürecinin başlangıcı kabul edilmektedir. Taberî, eserinde kendisinden önceki müfessirlerin dilbilim, kıraât ve itikadî konulardaki mezhebî tartışmalarla sınırlı kalan eleştiri konularına, tefsirin her alanını ilgilendiren konuları dahil ederek genişletmiştir. Dolayısıyla Taberî'nin *Câmi'ul'-Beyân* isimli eseri tefsirde eleştiri geleneğinin tekamülü açısından bir dönüm noktası kabul edilmektedir (Ahmed, 2019, s. 52-53; Bint Süleyman Ali, 2021, s. 116; ez-Zehrânî, 1430, s. 429-430; Kaya, 2021, s. 61-62; Zehrânî, 2020, s. 155). Ancak İbn Âşûr onun eleştirel tefsir metodunu Yahya b. Sellâm'dan (ö. 200/815) aldığını, Taberî'nin bu yöntemin büyüğü ve dikilen ağacın meyvesi mesabesinde olduğu kabul edilse de, İbn Sellâm'ın onun kurucusu olduğunu söylemektedir (İbn Âşûr, 1970, s. 28, 30). Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) i'tizâlî fikirleri yansıttığı *el-Keşşâf* isimli eserinin İslâm dünyasında önemli bir şöhrete kavuşmasından sonra, tefsir ilminde tenkidin yeni bir safhasına geçilmiştir. Bütün İslam âleminde eser, dil ve belâgat yönüyle yadsınamaz bir kabul görürken, itikadî meselelerin, Mutezile mezhebinin öğretileri doğrultusunda tefsir edilmesi Ehl-Sünnet âlimleri tarafından büyük bir tepkiyle

karşılanmış (Cerrahoğlu, 2015, s. 293-295; Kaya, 2021, s. 63-64) ve kitabın muhtevasındaki Mutezilî fikirleri ayıklamak için değişik eserler yazılmıştır (Ebû Şehbe, 1988, s. 135-136, 138; Bkz. Hâlidî, 2008, s. 430, 433-434; Maden, 2021, s. 37) *el-Keşşâf*'ın, tefsirde tenkit kültürünün yaygınlaşmasına ve barındırdığı fikirleri tenkit maksadıyla yazılan birçok haşiye ve şerh türü telifin yazılmasına önemli bir etkisi olmuştur. Bunlardan İbnü'l-Müneyyir'in (ö. 683/1284) *el-Keşşâf* üzerine telif ettiği haşiye⁵ Zemahşerî'yi tenkit için yazılan bu tür çalışmaların ilki kabul edilmektedir. Aynı amaçla yazılan sonraki şerh ve haşiyeler genellikle onun üslûbunu takip etmiştir (Dinç, 2021, s. 118; Uzun, 2016, s. 26-28). Klasik dönem tefsirde tenkit anlayışı bu yaklaşım üzerine devam etmiştir. Çağdaş dönemde ise özellikle tarihselci tefsir anlayışını benimseyenlerin klasik döneme yönelik eleştirilerini görmekteyiz. Fikir babası Fazlurrahman olan (Demirci, 2016, s. 301; Uzun, 2016, s. 39-40) görüşe göre, Kur'ân'daki ahkâm âyetleri ancak ideal bir İslamî ortamda mümkün olabilir. Bugünkü şartlar on dört asır öncesine göre çok farklı olduğu için Kur'ân'ın literal anlamlarının zorunluluğunu imkânsız kılmaktadır (Polat, 2011, s. 223). Tefsir ilminde tenkit geleneğinin tarihî seyrini yukarıda özetle vermeye çalıştık. Mekkî b. Ebî Tâlib'in bu tarihî seyir içindeki yerine kısaca değinmek yerinde olacaktır. Mekkî'nin tefsir anlayışında ve tenkit üslûbunda hocası Üdfüvî'den (ö. 388/998)⁶ ve onun hocası Nehhâs'tan (ö. 338/950)⁷ etkilendiği söylenebilir.⁸ Hicrî IV. yüz yılda yaşamış olan bu isimler, çalışmalarında nahiv, kıraât ve tefsire ağırlık vermişlerdir.

2. Mekkî'nin Tefsirinde Dilbilimsel Tenkitler

2.1. Lafızların Anlamlarına Dair Tenkitleri

Mekkî'nin, tefsirinde dil âlimlerini ve müfessirleri birçok yerde kelime anlamları hakkında yaptıkları değerlendirmeleri hatalı bularak onları eleştirdiği görülmektedir. O, eleştirilerini dile getirirken sadece doğru manayı vermekle yetinmemiş, eleştirilerini çeşitli kaynaklarla destekleme gayretinde olmuştur. Kelimelerin anlamlandırılmasında yanlış bulunduğu görüşleri bazen Kur'ân'ı kaynak göstererek tenkit etmiştir. Örneğin, Ra'd Sûresi 3. âyette⁹ yer alan “زَوْجَيْنِ/zevceyn” kelimesi hakkında Ebû Ubeyde ve Ferrâ'nın, kelimenin dişi ve erkek anlamında olduğuna dair görüşlerinin (Ferrâ, 2002, s. 1/368; Ma'mer b. Müsennâ, 1381, s. 1/321) âyetin zahiri manasına ters olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir. Mekkî açıklamasında, âyette hayvanların değil meyvelerin zikredildiğini, dolayısıyla meyvelerde erkeklik ve dişilik

⁵ İbnü'l-Müneyyir'in Zemahşerî'ye yönelttiği eleştirilerin detayları için bkz. (Polat, 2009, s. 138 vd.).

⁶ Üdfüvî'nin tefsirindeki tenkitlere örnek olarak bkz. (Mollaibrahimoğlu, 1995, s. 235 vd.).

⁷ Nehhâs'ın Kur'ân İ'râbı kapsamındaki eleştirilerine örnek olarak bkz. (er-Ruveysi, 2022, s. 79-95).

⁸ Mekkî, tefsirinde büyük ölçüde hocasının tefsirinden yararlanmıştır. Üdfüvî ise tefsirini yazarken Taberî'nin tefsiriyle beraber en çok Nehhâs'ın eserlerinden yararlanmıştır. Bkz. (Mertoğlu, 2012, s. 281-282).

⁹ ... وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ يُغْشَى اللَّيْلَ النَّهَارَ... “... Orada meyvelerin her birinden çiftler çiftler yaratan O'dur. Geceyi de gündüzün üzerine O bürüyüp örtüyor...”

olmayacağı için bu görüşün doğru olmadığını savunmuştur. Ona göre kelimenin buradaki anlamı, her meyveden ekşi-tatlı, kırmızı-beyaz gibi özellikleriyle iki çeşit yaratılmasıdır.¹⁰ (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 5/3666). Konuyla ilgili başka bir örnekte Mekkî, Zuhurif Sûresi 89. âyette,¹¹ “وَقُلِّمْ سَلَامًا” / *selam olsun de.*” ifadesine Ferrâ’nın “Selâmün aleyküm de” (Ferrâ, 2002, s. 2/330). şeklinde bir mana vermesine karşı çıkmıştır. Mekkî, âyette Hz. Peygamber’in kâfirlere cevap vermesi değil, Allah’ın emri gelinceye kadar onlarla barış içinde olmasının kendisine emredildiğini belirtmiştir. Ayrıca “Hz. Peygamber’in Hristiyan ve Yahudilere onlardan önce selam vermeyi nehyetmesine rağmen (Bezzâr, 1988, s. 16/22 (No. 9053); Müslim, 1991, s. “Selâm”, 4 (No. 2167); Tirmizî, 1975, s. “Siyer”, 41 (No. 1602). Yüce Allah, nasıl olur da müşriklere selam vermeyi ona emreder?” diyerek Ferrâ’nın verdiği bu anlamın yanlışlığını beyan etmeye çalışmıştır (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 10/6716). Mekkî, bu tenkidinde hem Kur’ânın zahiri manasını hem de Hz. Peygamber’den gelen hadisi delil göstermiştir. Yine o, Nisâ Sûresi 90. âyette¹² yer alan “يَصِلُونَ/yesilûne” kelimesine Ebû Ubeyde’nin “يَنْتَسِبُونَ/yentesibûne” yani “mensup olmak” manasını vermesini de (Ma’mer b. Müsennâ, 1381, s. 1/136). Hz. Peygamber’in uygulamasına dayandırarak düzeltmiştir. Mekkî, Hz. Peygamber’in kendisiyle aralarında anlaşma bulunanlara mensup kişilerle de savaştığını, bir kimsenin akrabalarıyla aramızda bir anlaşma bulunmasının onunla savaşmamıza mâni olmadığını söyleyerek (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1411). Ebû Ubeyde’nin kelimeye hatalı anlam vermesini tenkit etmiştir. Mekkî, Arap dilinde kastedilen anlam bulunmadığı gerekçesiyle de kelimelere yanlış anlam verilmesi hakkında tenkitler yöneltmiştir. Örneğin Bakara Sûresi 53. âyette¹³ “الْفُرْقَانَ/furkân” kelimesinden kastedilenin “Kur’ân” olduğu şeklinde Ferrâ ve Kutrub’dan (ö. 215/825 civarı) gelen görüşü¹⁴ (Ferrâ, 2002, s. 1/37) eleştirmiştir. Mekkî, bunun Arapça’dan uzak bir mana olduğunu ve bu tür muzmar (gizli) bir kelime takdir etmenin caiz olmadığını ifade etmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/269). O, bu tür tenkitlerinde kastedilen mananın kabul edilmesi durumunda ortaya çıkacak yanlış anlaşılmayı net bir şekilde ifade ederek eleştirisini sağlamlaştırmaya çalışmıştır. Örneğin Âl-i İmrân Sûresi

¹⁰ Mekkî’nin kendi zamanının ilmî verileri doğrultusunda yaptığı bu değerlendirme çağdaş bilimin verileri doğrultusunda eleştirilebilir bir görüş gibi görünmektedir.

¹¹ “وَقُلِّمْ سَلَامًا” / *Onları bırak ve “Sizinle kavgam yok” de. Yakında bilecekler!”*

¹² “يَصِلُونَ إِلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُمْ مَبِئَاتٌ أَوْ جَاوَزْتُمْ حَصِيرَتَ صُدُورِهِمْ أَنْ يُقَاتِلُوكُمْ أَوْ يُقَاتِلُوا قَوْمَهُمْ” / *Ancak kendileriyle aramızda antlaşma bulunan bir toplumla ilişki içinde olanlar yahut sizinle de kendi kavimleri ile de savaşmayı içlerine sindiremeyip size sığınanlar müstesna...*

¹³ “وَأِذْ أَنْتِنَا مَوْسَى الْكِتَابِ وَالْفُرْقَانَ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ” / *Doğru yolu bulasınız diye Mûsâ’ya kitabı ve hak ile bâtılı ayıran hükümleri vermiştik.”*

¹⁴ Ferrâ, burada “وَمُحَمَّدًا الْفُرْقَانَ” ve Muhammeden el-furkâne” şeklinde âyetin lafzında olmayan bir kelime takdir etmiştir.

50. âyette¹⁵ yer alan “بَعْضٌ/ba ‘z” kelimesinin “كُلٌّ/küll” anlamında olduğunu söyleyen (Ma’mer b. Müsennâ, 1381, s. 1/94). Ebû Ubeyde’yi eleştirirken bu durumu müşahede etmekteyiz. Mekkî, eğer kelime “كُلٌّ/küll” yani “tamamı, hepsi” anlamında olursa, daha önce kendilerine haram kılınmış olan adam öldürme, hırsızlık, zina vb. haramları onlara helal kılmasını gerektirdiğini, çünkü bu tür haramların daha önce Tevrat’ta onlara haram kılındığını ifade etmiştir. Böyle bir şeyin caiz olamayacağını ve hem Arap dilinde hem de mana yönünden karşılığının bulunmadığını belirterek eleştirisini noktalamıştır (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1022-1023). Mekkî’nin tefsirinde kelimelere yanlış anlam verilmesi hakkında yaptığı tenkitlerden göze çarpan bir başka husus ise belirli kalıplarda gelen isim ve fiillere yanlış anlam verilmesine yöneliktir. Mekkî, bu tür tenkitleri nispeten daha uzun açıklamalarla, kalıpların genel manaları üzerinde durarak kaydeder. Örneğin âyette¹⁶ geçen “نَاطِرَةٌ/nâzira” kelimesine “Rablerinden gelecek mükâfatı beklerler.” şeklinde mana verilmesini eleştirir ve fiilin cümle içinde kullanımlarına örnekler vererek hatayı düzeltmeye çabalar. O, bu tür kullanımın Arapça’da hatalı olduğunu belirtmiş ve “bekledim” anlamında “نَظَرْتُ إِلَيْهِ/nezartü ileyhi” şeklinde değil, “نَظَرْتُهُ/nezartühü” şeklinde müteaddî olarak geleceğini söylemiştir. Mekkî, kelimenin cümle içinde kullanımını göstererek manasını şu şekilde izah eder: “Zeyd’in hediyesini, çocuğunu, mükâfatını vb. bir şeyini beklemek anlamında ‘انْتَظَرْتُ زَيْدًا/intezartü Zeyden’ denilmez. Çünkü bunda mananın değişimi ve hitabın iptali söz konusudur. Ayrıca ‘نَظَرَ/nezar’ yüzlere, ‘انْتَظَرَ/intizâr’ ise kalplere izafe edilir. Bu yüzden ‘وَجْهِي مَنَّظِرٌ لَكَ/vechî müntezirun leke’ şeklindeki bir kullanım caiz değildir. Burada ‘نَظَرَ/nezar’ yüzlere izafe edildiğine göre kelimeye bekleme manasının verilmesi caiz değildir.”¹⁷ (Ebû Muhammed Mekkî b. Ebû Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, 7/312). Mekkî, fiillerin kalıplarına göre mana değişikliğinde düşülen hataları eleştirdiği gibi aynı kökten isimlerin farklı vezinlerde ortaya çıkan anlam değişimleri hususundaki hataları da tenkit etmiştir. Örneğin, “الْفَرَجِين/el-ferihîn” ile “الْفَارِحِينَ/el-fârihîn” vezinleri arasında mana ayrımı olduğunu iddia eden Ferrâ’yı Kur’ân’dan misal vererek eleştirmiştir. Ferrâ’ya göre “الْفَرَجِين/el-ferihîn” şımarıklık halinde bulunanlar için, “الْفَارِحِينَ/el-fârihîn” ise gelecekte şımaracaklar için kullanılır. “طَمَعٌ-طَامِعٌ/tami‘un-tâmi‘un” ve “مَيِّتٌ-مَيِّتٌ/meyyitün-mâyitün” kelimelerinde de aynı durumun söz konusu olduğunu ifade etmiştir

¹⁵ ... ولأجل لكم بعض الذي حُرِّمَ عَلَيْكُمْ... / “... ve size haram kılınmış olanların bir kısmının sizin için helâl olduğunu bildireyim diye...”

¹⁶ “Rablerine bakarlar.” el-Kıyâme 75/23. /إِلَى رَبِّهَا نَاطِرَةٌ

¹⁷ Yukarıdaki örnekte Mekkî’nin rü’yetullah meselesini kabul etmeyenlerin görüşlerini delillendirmek için kelimeye yanlış mana vermelerine karşı çıktığı anlaşılmaktadır. O, bu te’vili yapanları bid’at ehli olarak nitelemiş, devamında onların konuyla ilgili iddialarını desteklemek için ortaya attığı diğer delilleri de tenkit ederek Ehl-i Sünnet’in rü’yetullaha bakışını savunmaya çalışmıştır. Bkz. (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 7/313-315).

(Ferrâ, 2002, s. 2/202). Mekkî, “إِنَّكَ مَيِّتٌ وَإِنَّهُمْ مَيِّتُونَ”/inneke meyyitün ve innehüm meyyitün¹⁸ âyetinin Ferrâ’nın iddiasının aleyhine delil olduğunu zikretmiştir. Çünkü âyette kendilerine hitap edildiğinde ölü değildiler, anlam ise geleceğe yöneliktir. Ayrıca kelime “مَائِيَّتٌ/mâyitûn” ve “مَائِيَّتُونَ/mâyitûn” şeklinde de gelmemiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 5/377-378).

2.2. Sarf İlmine Dair Tenkitleri

Mekkî, kitabında âyetlerin tefsirinde sarf ilminin verilerinden yoğun olarak yararlanmasına rağmen, nahiv ilmine oranla sarf konusunda doğrudan yaptığı tenkitlere daha az rastlanmaktadır. Mekkî’nin, eserinde isabetli bir tefsire ulaşma konusundaki titizliği, kelimelerin sarf yapılarını tespit etmek için başvurduğu tenkit metodunda kendini daha açık göstermektedir. Onun sarf konusundaki tenkitleri incelendiğinde, özellikle istenilen bir manaya ulaşmak için kelimelerin kök ve türemiş (mezîd) yapılarını doğru tespit etme ve kiraâtleri illetlendirme konusunda temerküz ettiği müşahede edilmektedir.

Sarf ilminin en önemli özelliklerinden biri, sarf ölçütleri (el-mîzanü’s-sarfî)¹⁹ kapsamında fiil ve isimlerin buldukları vezinlere göre anlam kazanmasıdır. Ancak kelimelerin bu vezinlere göre yeniden teşekkülünde, köklerdeki illet harflerinin ibdâl ve i’lâl gibi kurallarla uğradıkları değişimler konusunda hata yapılabilmekte veya elde edilen türemiş kelimenin kök harfleri hakkında bazen farklı değerlendirmeler ortaya çıkmaktadır. Tefsir ilmi kapsamında bakıldığında bu durum âyetlerin farklı bir şekilde yorumlanmasına zemin hazırlamaktadır (Örneğin bkz. Zerkeşî, 1957, s. 1/298-300). Bu anlamda Mekkî, kelimelerin vezinleri konusunda yapılan hataları görmezden gelmeyerek tenkide tabi tutmuştur. Mekkî, kelimelerin yapısında meydana gelen hazf hakkında yapılan yanlış değerlendirmeleri eleştirerek doğrusunu örneklerle beraber açıklamıştır. Örneğin Ferrâ, Rûm Sûresi 3. âyette²⁰ geçen “غَلَبِيهِمْ/galebihim” kelimesinin aslının “غَلَبَتِيهِمْ/galebetihim” olduğunu, sonra “إِقَامِ الصَّلَاةِ/ikâmi’s-salavâti” ifadesinde olduğu gibi “ت/tâ” harfinin hazfedildiğini açıklamıştır. Ona göre bu ifadenin aslı “إِقَامَةِ الصَّلَاةِ/ikâmeti’s-salâh” şeklindedir (Ferrâ, 2002, s. 2/211). Mekkî, Ferrâ’nın bu değerlendirmesini, Basralı dil âlimlerinin görüşüne dayanarak tenkit eder. Mekkî’ye göre “إِقَامَةِ/ikâme” kelimesindeki “ت/tâ” harfî, kelimenin masterında bulunan harfin düşmesinden ivaz (bedel) olarak gelmiştir. Kelimenin aslı, “إِكْرَامِ/ikrâm” kelimesinin kalıbında “إِكْوَامِ/ikvâm” şeklindeydi. Sonra sarf kaideleri gereği illet harfî hazfedilip yerine “ت/tâ” harfî ivaz olarak getirilmiştir. Oysa “غَلَبِيهِمْ/galebihim” kelimesinde “ت/tâ” harfinin gelmesini gerektirecek bir hazf söz konusu değildir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 5/417). Benzer duruma başka bir örnek

¹⁸ “Elbette sen öleceksin, onlar da ölecek.” ez-Zümer 39/30.

¹⁹ (Kavramın daha geniş açıklaması için bkz. es-Sâmürrâi, 2013, ss. 11-13).

²⁰ فِي أَدْنَى الْأَرْضِ وَهُمْ مِنْ بَعْدِ غَلَبِهِمْ سَيَغْلِبُونَ

olarak bkz. 2011, s. 5/382). Sarf ölçütleri kapsamında Mekkî'nin eleştiri konusu yaptığı bir başka durum ise aynı kökten bir kelimenin farklı vezinlerdeki anlam değişimlerinde veya isimlerin, gerçek vezinlerine nispet edilmesinde hata yapılmasıdır. Örneğin, âyette²¹ geçen “دَافِقٌ/dâfîk” isminin “مَدْفُوقٌ/medfûk” anlamında olduğunu söylemesine rağmen, Kisâi (ö. 189/805) ve Ferrâ'nın, buna benzer anlam ilişkisini bu kalıptan gelen bütün kelimelere kıyaslayıp genelleştirmelerini eleştirmiştir. Onların aktardığına göre Hicaz ehli, sıfat anlamında olan “فَاعِلٌ/fâil” veznindeki isimleri “مَفْعُولٌ/mef'ûl” veznindeki anlamında kullanırlar. Örneğin, “gizli sır” anlamında “سِرٌّ مَكْتُومٌ/sirrun mektûm” yerine “سِرٌّ كَاتِمٌ/sirrun kâtim”; “fişkırtilan su” anlamında “مَاءٌ مَدْفُوقٌ/mâün medfûk” yerine “مَاءٌ دَفِيقٌ/mâün dâfîk” derler (Ferrâ, 2002, s. 3/143-144). Mekkî, bunun Basralılar'a göre üzerinde kıyas yapılamayacak bir durum olduğunu söyleyerek tenkit etmiştir. Bu şekildeki bir kullanımın ancak mananın karıştırılmayacağı durumlar için geçerli olduğunu beyan etmiştir. Mesela “رَجُلٌ مَضْرُوبٌ/racülün medrûb” yerine “رَجُلٌ ضَارِبٌ/racülün dârib” denilemeyeceğini çünkü bunda geçersiz bir söz ve bozuk bir mana bulunduğunu ifade etmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 7/430). Mekkî, “الْجَبَّارُ/el-Cebbâr” isminin türetildiği vezin hakkında yapılan yanlış yorumu da aynı şekilde eleştiri konusu yapmıştır. O, Allah'ın “الْجَبَّارُ/el-Cebbâr” ism-i celîlinin, “أَجْبَرَ/ecbera” fiilinden türediğini iddia edip “yarattıklarını dilediği şeye zorlayan” şeklinde anlam verenleri eleştirmiştir. Ona göre bu fiil, “Yüce Allah'ın yarattıklarına ihtiyaçlarını bahşederek onları yokluktan kurtarması” manasında olan “أَجْبَرَ/ecbera”dan türemiştir. Zira “أَفْعَلٌ/ef'ale” vezninden “فَعَّالٌ/fe'âl” kalıbında bir isim türetilmez (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 7/115). Mekkî, ismin mezîd kalıptan değil fiilin sülâsî kökünden türediğini izah ederek farklı bir sonuca varmıştır. Bu örnekte Mekkî, ismin türetildiği kalıbın hatalı oluşundan dolayı ortaya çıkan manayı düzeltmeye yönelik bir çaba gösterdiği görülmektedir. O, yukarıda geçtiği şekilde “أَفْعَلٌ/ef'ale” kalıbından “فَعَّالٌ/fe'âl” kalıbında bir ismin türetilmeyeceğine dair uyarısını, şaz kiraâti tenkit etmek amacıyla başka yerde tekrar zikretmiştir. Mü'min Sûresi 29. âyette²² geçen “الرَّشَادُ/er-reşâd” kelimesinde bulunan “ش/şîn” harfini Muâz b. Cebel'in (ö. 17/38) şeddeli okumasını dil yönüyle hatalı bulup kabul etmemiştir. O, “أَفْعَلٌ/ef'ale” vezninden mübalağalı bir isim türetildiğinde, bunun “مِفْعَالٌ/mif'âl” kalıbından gelmesi gerektiğini ifade etmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 10/6424-6425). Örneklerde görüldüğü üzere Mekkî, ister kiraâtle ilgili isterse kelime kalıbının manasına yönelik bir değerlendirme olsun doğru manaya ulaşmak için kelimelerin vezinlerine dair hatalı bulduğu açıklamaları tenkit ederek düzeltmiştir.

²¹ et-Târik 86/6. “خُلِقَ مِنْ مَاءٍ دَافِقٍ.”

²² el-Mü'min 40/29. “...قَالَ فِرْعَوْنُ مَا أُرِيكُمْ إِلَّا مَا أَرَى وَمَا أَهْدِيكُمْ إِلَّا سَبِيلَ الرَّشَادِ.”

Kıraât ağırlıklı bir tefsir kaleme alan Mekkî, şaz kıraâtleri illetlendirmek amacıyla da sarf ilmine müracaat edip bu alanda tenkitler dile getirmiştir. O, farklı kıraât vecihlerini aktarırken aynı kelime üzerinde kayda geçen şaz kıraâtleri zikredip, gramer yönünden kusurlarını belirterek tenkit etmiştir. Bu kapsamda idğâm, iltikâü's-sâkineyn, illet harfinin hazfî ve illet harfinin harekelenmesi (bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/181; 4/2833-2834; 5/3399; 7/4675-4676; 12/7899) gibi sebeplerle tenkitler dile getirip şaz kıraâtleri temellendirmiştir. Bu eleştirilerini dil âlimlerinin görüşlerine dayandırarak veya konu hakkındaki dil kurallarını hatırlatarak yöneltmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 4/2833-2834; 5/3399; 12/7899, Örnekler için bkz. 2011, s. 1/181).

2.3. Nahiv İlmine Dair Tenkitleri

2.3.1. Bazı Meânî Harflerinin Kullanımına Dair Tenkitleri

Mekkî, meânî harflerinin tespiti ve cümle içindeki durumlarına dair yapılan hataları eleştirerek bu harflerin görevlerini ve özelliklerini açıklamıştır. *وَيَخْتَارُ مَا كَانَ لَهُمُ الْخَيْرَةُ* / *ve yehtâru mâ kâne lehümü 'l-hiyera*” (el-Kasas 28/68) ifadesinde geçen “*mâ*” edatı hakkında Taberî'nin değerlendirmesini eleştirmiştir. Taberî, buradaki “*mâ*”nın nasb mahallinde ism-i mevsûl olduğunu düşünmüştür. Ona göre buradaki “*mâ*” nefy olamaz, eğer nefy kabul edilirse kâfirlerin âyet inmeden önce Allah'ın seçeceği peygamber konusunda bir seçimlerinin olamayacağını ancak ileride bu seçimlerinin olacağı anlamına geldiğini ifade etmiştir (Taberî, 2000, s. 19/608-610). Mekik ise Taberî'nin bu cümleyle ilgili i'râb açıklamasının dilde bir karşılığının ve manasının olmadığını söyleyerek onu eleştirmiştir. Taberî'nin açıkladığı şekilde bu nefy edatının sadece maziye nefyetmediğini, hem mazi hem geleceği nefyettiği hususunda bütün dil âlimlerinin icmâ ettiklerini zikretmiştir. Mekkî, bu konuda şâhid olarak zikrettiği âyetlerle (el-Bakara 2/114; el-Ahzâb 33/38) bu edatın hem mazi hem de müstakbele yönelik olumsuzluk manası taşıdığını belirtip görüşünü desteklemeye çalışmıştır (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 5/373). Yukarıdaki örnekte Mekkî, yapılan hatanın sebeplerini açıklamak için âyetleri istişhâd ederek eleştirisini tamamlamıştır. Ancak, o eleştirilerini her zaman bu şekilde detaylı olarak beyan etmemiştir. Örneğin âyette²³ “*لَعَلَّ* / *le 'alle*”nin “*key*” anlamında olduğunu dile getiren Zeccâc'ın görüşünün (Zeccâc, 2005, s. 1/93) yanlış olduğunu belirtip yaptığı tenkide dair herhangi bir gerekçe belirtmemiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 1/294). Mekkî meânî harfleri konusundaki eleştirilerini bazen de dil kurallarını hatırlatarak yöneltmiştir. Örneğin Nûr Sûresi 63. âyette²⁴ geçen “*عَنْ* / *an*” harfinin zâid olduğunu söyleyen Ebû Ubeyde'ye (Bkz.

²³ el-Bakara 2/21. “يَا أَيُّهَا النَّاسُ اعْبُدُوا رَبَّكُمُ الَّذِي خَلَقَكُمْ وَالَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ.”

²⁴ ... فَلْيَحْذَرِ الَّذِينَ يُخَالِفُونَ عَنْ أَمْرِهِ أَنْ تُصِيبَهُمْ فِتْنَةٌ أَوْ يُصِيبَهُمْ عَذَابٌ أَلِيمٌ / “... Onun emrine aykırı davrananlar başlarına ya bir belânın gelmesinden yahut can yakan bir cezaya çarpılmaktan korksunlar!”

Ma'mer b. Müsennâ, 1381, s. 2/69) cevap olarak, “عَنْ/ ‘an” ve “عَلَى/ ‘alâ” harflerinin zâid olamayacaklarını söyleyip tenkit etmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 8/5168). Yine Neml Sûresi 11. âyette²⁵ “إِلَّا/illâ”nın “و/vâv” anlamında olduğunu düşünen Ferrâ’yı (Bkz. Ferrâ, 2002, s. 2/182) ise konuyla ilgili iki ayrı dil kuralını hatırlatarak tenkit etmiştir. Mekkî, birinci olarak mahzûf bir isimden istisnânın caiz olamayacağını açıklamıştır. Zira müstesnânın istisnâ edildiği şeyin ne olduğu bilinemez. Örneğin “إِنِّي لِأَضْرِبَ الْقَوْمَ إِلَّا زَيْدًا”/Ben, Zeyd hariç topluluğu dövüyorum.” gibi bir kullanımın caiz olamayacağını izah etmiştir. İkinci olarak, “و/vâv” harfinin “إِلَّا/illâ” anlamında olamayacağını belirtmiştir. Örneğin, “عِنْدِي أَرْبَعَةٌ عَشْرَ”/Bende on dört tane var.” manasını kastederek “عِنْدِي عَشْرَةٌ إِلَّا أَرْبَعَةً” denilmesinin dil yönüyle muhal bir durum olduğunu vurgulamıştır (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 8/5376-5377). Meânî harflerinin tenkidi hakkında Mekkî’nin tefsirinde dikkat çeken başka bir husus da atıf harflerinin kullanımında düşülen hatalarla ilgilidir. Mekkî, bu harflerin anlamına uygun olmayan takdim-te’hir takdir edilmesi veya hazfedilmeleri hakkında tenkitler kaydetmiştir. Örneğin, A’râf Sûresi 11. âyette²⁶ takdim-te’hir bulunduğunu iddia edenleri eleştirmiştir. Onların görüşüne göre kelamın aslı, takdim ve te’hir takdiriyle “وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ، ثُمَّ قَلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ، ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ”/Muhakkak sizi yarattık sonra meleklere, “Âdem’e secde edin” diye emrettik sonra sizi şekillendirdik.” şeklindedir. Mekkî, “سُيُمَّمُ/sümme” edatına kendinden önceki habere takdim manası verilmediğinden dolayı bu görüşün nahiv âlimlerine göre yanlış olduğunu ifade etmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 3/11). Anladığımız kadarıyla müfessir burada, kronolojik açıdan Hz. Âdem’in yaratılıp kendisine secde emri verilmesinden sonra insanların yaratıldığını ve onlara suretler verildiğini düşünerek, âyetin lafzında geçmeyen bilginin, dil kurallarına aykırı bir şekilde, takdirî bir manayla elde edilmesine karşı çıkmıştır. Mekkî’nin bu eleştirisi, âyetlerin tefsirinde lafızlara ve dil kurallarına ne derecede bağlı kaldığını daha açık bir şekilde bize göstermektedir.

Mekkî, konuyla ilgili başka bir örnekte ise Zeccâc’ın Mü’min Sûresi 71 ve 72. âyetlerde²⁷ takdim ve te’hir takdir etmesini tenkit etmektedir. Zeccâc, “السَّلَاسِلِ/es-selâsil” kelimesinin mecrûr oluşunu caiz görerek iki âyet arasında takdim ve te’hir ile “يُسْحَبُونَ فِي الْحَمِيمِ”/يُسْحَبُونَ فِي الْحَمِيمِ وَالسَّلَاسِلِ/yüşhabûne fi l-hamîmi ve’s-selâsil” şeklinde bir anlam takdir etmiştir (Bkz. Zeccâc, Meânî l-Kur’ân, 4/286). Daha sonra ma’tûf olan “السَّلَاسِلِ/es-selâsil” ismini, mecrûr “الْحَمِيمِ/el-hamîm”e takdim etmiştir. Mekkî, ma’tûf bir ismin mecrûr isme takdim edilemeyeceğini belirtmiştir. O, hiç kimsenin “مَرَرْتُ وَرَيْدٍ بِعَمْرٍو”/merartü ve Zeydin bi ‘Amrin” şeklindeki bir

²⁵ “إِلَّا مَنْ ظَلَمَ ثُمَّ بَدَّلَ حُسْنًا بَعْدَ سُوءٍ...”/“Ancak haksızlığa sapan korkar; o da işlediği bir kötülük yerine bir iyilik ederse...”

²⁶ “وَلَقَدْ خَلَقْنَاكُمْ ثُمَّ صَوَّرْنَاكُمْ ثُمَّ قَلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ لَمْ يَكُنْ مِنَ السَّاجِدِينَ”/“Andolsun sizi yarattık; sonra size şekil verdik; sonra da meleklere, ‘Âdem’e secde edin’ diye emrettik. İblis’in dışındakiler secde ettiler. O secde edenler arasında yer almadı.”

²⁷ “إِذِ الْأَغْلَالُ فِي أَعْنَاقِهِمْ وَالسَّلَاسِلُ يُسْحَبُونَ (فِي الْحَمِيمِ ثُمَّ فِي النَّارِ يُسْجَرُونَ”

takdim-te'hîri caiz görmediğini, ancak merfû durumda “قَامَ وَرَيْدٌ عَمْرُو/kâme ve Zeydün Amrun” şeklindeki bir ifadenin caiz olduğunu hatırlatmıştır. Nasb durumunda ise böyle bir kullanımın hoş görülmediğini eklemiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 6/268). Mekkî, atf harflerinin hazfedilmesi konusunda ise Müberred'i (ö. 286/900) eleştirmiştir. Müberred, Leyl Sûresi 14 ve 15. âyetleri²⁸ arasında hazfedilmiş bir “و/vâv” harfi takdir etmiştir. Onun ifadesine göre Araplar “أَكَلْتُ خُبْرًا لَحْمًا تَمْرًا/Ben ekmek, et, hurma yedim.” şeklinde atf harfini hazfederek konuşurlar. Burada takdir edilen anlam “أَكَلْتُ خُبْرًا وَلَحْمًا وَتَمْرًا/Ben ekmek, et ve hurma yedim.” şeklindedir. Mekkî, gizli bir “و/vâv” takdir edilmesinin dilde hoş görülmediğini ve Arap kelimelerinde buna çok fazla rastlanmadığını beyan etmiştir. Ayrıca bu tür bir açıklamada hem usûl yönünden zıtlık hem de zahirî manadan çıkış bulunduğunu dile getirerek bu görüşü kabul etmemiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 7/483).

2.3.2. İ'râb'a Dair Tenkitleri

Mekkî, i'râba ilişkin meselelerde doğru bulmadığı görüşleri tenkit ederken Basra ve Kûfe dil ekollerinin görüşlerine yer vermektedir. O, iki ekolün tartışmalı konular üzerindeki açıklamalarını eleştirilerine dayanak yapmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla Mekkî, tenkitlerinde Basralıların görüşlerini beğenip onaylarken Kûfelileri ise eleştirilerinin hedefi haline getirmektedir.

Mekkî, Âl-i İmrân Sûresi 113. âyetin²⁹ i'râbı hakkında Basralıların görüşünü verdikten sonra Kûfelilerin görüşünü nakledip onları eleştirmiştir. Basralılara göre “لَيْسُوا/leysû” fiilindeki zamir, önceki âyetlerde bahsi geçen Ehl-i kitap'tan mü'min ve fasıklara dönmektedir. Daha sonra âyete şöyle bir mana takdir etmişlerdir: “Ehl-i Kitap'tan durumu (âyette bahsedilen söz konusu özelliklerle) övgü olan bir topluluk vardır.” Kûfeliler ise “أُمَّةٌ/ümmetün” isminin “سَوَاءٌ/sevâen” kelimesiyle merfû olduğunu düşünmüşlerdir. Onlara göre mana şu şekildedir: “Hepsi bir değildir. Ehl-i kitap'tan geceleyin ayakta kalıp Allah'ın âyetlerini okuyan bir toplulukla diğer kâfir bir topluluk vardır.” Kûfeliler, Mü'min toplumun kâfir olana delâlet etmesinden dolayı kâfir toplumun zikredilmediğini söylemiştir. Mekkî, Kûfelilerin dilde “سَوَاءٌ عَلَيَّ قُتِّتَ أَمْ/veya أم قعدت/Ayakta olman veya oturman benim için aynıdır.” şeklinde bir cümlede “أم قعدت/veya oturman” kısmının hazfedilmesinin caiz olmadığını söyledikleri halde âyette böyle bir mana takdir etmelerinin çelişki olduğunu dile getirerek onları eleştirmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 2/83-84). Mekkî, Basralıların âyetin i'râbı hakkındaki açıklamalarını aktarıp kabul veya

²⁸ لَا يَصْنَعُهَا إِلَّا الْإِنْسَانُ (الَّذِي كَذَّبَ وَتَوَلَّى)

²⁹ لَيْسُوا سَوَاءٌ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أُمَّةٌ قَانِمَةٌ يَتْلُونَ آيَاتِ اللَّهِ أَنْاءَ اللَّيْلِ وَهُمْ يَسْجُدُونَ “Hepsi bir değildir: Ehl-i kitap'tan öyle bir topluluk var ki, geceleri ibadete durup Allah'ın âyetlerini okur, secdeye kapanırlar.”

reddettiğine dair bir ifadeye yer vermezken Kûfelilerin değerlendirmelerinin tenakuz teşkil ettiğini belirtmiştir.

Konuyla ilgili başka bir örnekte Mekkî, Enbiyâ Sûresi 38. âyetin³⁰ i'râbıyla ilgili yine Basra ve Kûfe ekollerinin değerlendirmelerini mukayeseli bir şekilde nakledip Kûfelileri eleştirmiş, Basralıları ise desteklemiştir. Âyette yer alan “مَتَى/metâ” kelimesi Basralılara göre ref', Kûfelilere göre ise nasb mahallindedir. Kûfeliler, “مَتَى/metâ” sorusuna gelecek cevabın, marife olduğunda mansûb; nekra olduğunda merfû olacağını düşünmüşlerdir. Basralılar ise her durumda bu istifhâma gelecek cevabın merfû olacağını öne sürmüşlerdir. Mesela “مَوْعِدُكَ/Senin vaktin sabah erkendir.” denildiğinde merfû olur. Çünkü “غُدْوَةٌ/gudve” kelimesi mu'râbdır. Ancak “مَوْعِدُكَ بُكْرًا/Senin vaktin yarındır.” denildiğinde ise “بُكْرًا/bukran” nasb olur, çünkü bu kelime mebnîdir. Mekkî, meşhur kurrânın icmâyla “مَوْعِدُكُمْ يَوْمَ الزَّيْنَةِ/Sizin buluşma zamanınız süslenme günüdür” (Tâhâ 20/59). âyetinde “يَوْمٌ/yevm” kelimesini merfû okumalarının, Basralıların görüşünün doğruluğunu desteklediğini zikretmiştir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 4/533). Örneklerden anlaşıldığı üzere Mekkî, tefsirinde âyetlerin i'râbını verirken Basra ekolünün görüşlerine daha yakın durmuş, Kûfelileri ise zaman zaman eleştirmiştir. Araştırmamız esnasında onun, tefsirinde Basra ekolünü eleştirdiğine dair herhangi bir bilgi tespit edilememiştir.

İ'râb konuları bağlamında bakıldığında Mekkî'nin, ism-i mevsûl, sıla cümlesi ve bunların i'râbı hakkında yaptığı eleştiriler daha fazla göze çarpmaktadır. O, Nisâ Sûresi 159. âyetteki³¹ istisnâ edatından sonra Kûfelilerin “وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا مَنْ...” şeklinde hazfedilmiş bir ism-i mevsûl takdir etmelerini eleştirmiştir. Mekkî, âyetin aynı bölümünü Sîbeveyh'in (ö. 180/796) “وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ أَحَدٌ” şeklinde anlamlandırmasını güzel bulmuş ve övmüştür. Mekkî, Sîbeveyh'in sıfatı hazfederek yerine mevsûfu getirdiğini ve bunun benzerinin Kur'ân'da çok bulunduğunu belirtmiştir. Ancak, Kûfelilerin yaptığı gibi, ism-i mevsûlün hazfedilerek yerine sılasının bırakılmasının caiz olmadığını kaydetmiştir. Mekkî'ye göre sıla cümlesi ismin bir parçası gibidir ve ismin bir parçasının hazfedilmesi uygun değildir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 2/333-334). Benzer şekilde Ankebût Sûresi 22. âyette,³² “وَمَا أَنْتُمْ مَعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ مِنَ الْمَلَائِكَةِ” “Ne yeryüzünde ne de gökte Allah'ı çaresiz bırakabilirsiniz...” şeklinde, iki yerde ism-i mevsûl olan “مَنْ/men” takdir edilmesini tenkit etmiştir.³³

³⁰ وَيَقُولُونَ مَتَى هَذَا الْوَعْدُ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

³¹ وَإِنْ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ إِلَّا لِيُؤْمِنُوا بِهِ قَبْلَ مَوْتِهِ...

³² وَمَا أَنْتُمْ بِمَعْجِزِينَ فِي الْأَرْضِ وَلَا فِي السَّمَاءِ ... “Ne yeryüzünde ne de gökte Allah'ı çaresiz bırakabilirsiniz...”

³³ (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 5/397, Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. 2011, s. 2/628-629; 4/93-94; 5/566) Mekkî, ism-i mevsûl ve sıla cümlesi hakkındaki eleştirilerini; cümlede ism-i mevsûl takdir edilmesi, ism-i mevsûl veya sıla cümlesiyle ilgili yanlış i'râb açıklamaları, ism-i mevsûlün yanlış isme nispet edilmesi gibi sebeplerle ortaya koymuştur. O, eleştirilerini Basra dil ekolünün görüşlerini hatırlatarak veya konuyla ilgili nahiv kaidelerini zikrederek gerekçelendirmiştir.

Mekkî'nin tefsirinde ism-i mevsûl ve sıla cümlesi dışında; zâhir ismin muzmar (gizli) isme atfı, (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1481; 3/2244) harf-i cerin taalluku, (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/510) ismin iğrâ veya mef'ûl-ü mutlakla nasbedilmesi, (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1281) fasıla (ara cümle), (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/338) zamirin aidiyeti, (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 7/4938; 8/5219; 10/6556) atıf (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 3/1614-1615; 11/7443) ve hâl üzere nasb (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 12/7861) gibi konularda bir takım eleştiriler dile getirmiştir. Bütün bu konulardaki örneklerin üzerinde durup değerlendirme yapmak, bu makalenin sınırları aşır benzer örneklerin tekrarına sebep olacaktır. Bu yüzden konuyla ilgili örneklerin tamamını zikretmeye gerek duyulmamıştır. Zira Mekkî, bu eleştirilerde yukarıdaki örneklerde olduğu gibi genellikle Kûfe ekolünün görüşlerini eleştirip Basra dil ekolünün görüşleriyle tenkitlerini desteklemiştir. Bazen de eleştirilerini konuyla ilgili dil kurallarını hatırlatarak kuvvetlendirmiştir. Bu anlamda yukarıda verilen örnekler, Mekkî'nin i'râb konularındaki eleştirilerine dair yöntemini anlamada yeterli görünmektedir.

Mekkî, şaz kıraâtleri illetlendirirken sarf ilminden yararlandığı gibi nahiv ilminden de yararlanmışır (Örnekler için bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1248; 4/3003-3004; 5/3209-3210; 10/6769, 6776; 12/8250-8251). O, bu tür kıraâtleri yine nahiv kaidelerini gerekçe göstererek veya dil âlimleri açısından söz konusu okunuşun gramer kurallarına uygun olmadığını söyleyerek eleştirmiştir. Örneğin Hasan el-Basrî'den rivâyet edilen, “غَيْرَ /gayra mudarrin” ifadesinin “غَيْرَ مُضَارٌّ وَصِيَّةٌ /gayra mudârri vasiyyetin” şeklinde izafetle okunuşunu, ism-i fâilin bir masdara muzaf olamayacağını belirterek yanlış bulmuştur (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 2/174). Yine, Âsım'dan (ö. 127/745) rivâyet edilen, “لِيَجْزِيَ قَوْمًا /liyecziye kavmen” ifadesindeki fiilin meçhul sîgayla okunuşunu ise Sîbeveyhi ve Basra dil âlimlerinin caiz görmediğini belirterek eleştiriye tabi tutmuştur (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 6/425) Mekkî'nin şaz kıraâtleri, nahiv kuralları kapsamında tenkit etmesi, hem onun tefsirinin kıraât ağırlıklı yönünü hem de âyetleri dilbilime bağlı olarak tefsir etme eğiliminin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

Mekkî, tenkitlerini gerekçelendirmek için âyet ve şiir beyitlerini istişhâd olarak kaydeder. Mâide Sûresi 6. âyette³⁴ “أَرْجُلُكُمْ /ercüleküüm” kelimesin i'râbıyla ilgili Ahfeş ve Ebû Ubeyde'den gelen görüşü (Ahfeş el-Evsat, 1990, s. 1/277; Bkz. Ma'mer b. Müsennâ, 1381, s. 155) tenkit ettikten sonra kendi görüşünü desteklemek için âyet ve hadisleri istişhâd etmesi, onun bu konudaki uygulamasına en uygun örnek olarak gösterilebilir. Ebû Ubeyde ve Ahfeş kelimenin mücâveretten mecrûr olduğunu belirtmişlerdir. Ahfeş, düşüncesine delil olarak bu konuda

³⁴ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا قُمْتُمْ إِلَى الصَّلَاةِ فَاغْسِلُوا وُجُوهَكُمْ وَأَيْدِيَكُمْ إِلَى الْمَرَافِقِ وَامْسَحُوا بِرُءُوسِكُمْ وَأَرْجُلَكُمْ إِلَى الْكَعْبَيْنِ...

nahiv kitaplarında da çok zikredilen “هَذَا جُرُّ ضَبِّ حَرَبٍ/Bu harabe bir keler deliğidir.” cümlesini misal vermiştir. Mekkî, ise bunun doğru olmadığını söyleyerek eleştirmiştir. O, mücâveretten mecrûrun dilde kıyas kabul edilemeyeceğini; ayrıca “أَرْجُلُكُمْ/ercüle küm” kelimesinin atıf harfiyle geldiğini, oysa mücâveretten mecrûrun atıf harfiyle gelemeyeceğini hatırlatmıştır. Mekkî’ye göre ayakların yıkanmasının, başın meshedilmesine atfedilmesinin sebebi, ikisinin de abdest konusunda müşterek oluşlarındadır. O, görüşünü desteklemek için bu konuda misal olarak zikredilen Vâkıa Sûresi 22. âyette “وَحُورٌ عِينٌ/İri gözlü hurîler” ifadesinin 20. âyette³⁵ geçen “وَفَاكِهَةٍ/ve fâkîhetin” ifadesine atfedilmesiyle ilgili olarak,³⁶ etraflarında dolaşılması konusunda müşterek oluşlarından değil, ikisinden nimetlenme konusunda müşterek olduklarını belirtmiştir. Ayak yıkamanın başı mesh etmeye atfedilmesinde de aynı durumun söz konusu olduğunu vurgulayarak meseleyi izah etmeye çalışmıştır. Konunun daha iyi anlaşılmasını sağlamak için ayrıca şu beyitleri misal vermiştir:

شَرَابُ اللَّبَانِ وَتَمْرٍ وَأَقِطٍ

(Sütleri çok içen ve hurma ile ekşi yoğurttan yapılan yemeği çok yiyen...)

وَرَأَيْتُ زَوْجَكَ قَدْ غَدَا مُتَقَلِّدًا سِيفًا وَرُمْحًا

(Senin kocanı, kılıç kuşanmış ve mızrağı taşır halde erkenden giderken gördüm.)

عَلَفْتُهَا تَيْنًا وَمَاءَ بَارِدًا

(Onu (bineği), samanla yemledim ve soğuk su içirdim.)

وَزَجَّجْنَ الْحَوَاجِبَ وَالْعُيُونََا

(O kadınlar, kaşları düzeltip gözlere sürme çektiler.)

Mekkî, âyetteki atıfta mezkûr beyitlerdeki atıf durumuna benzer, takdir edilen bir anlam bulunduğunu açıklamaya çalışmıştır. Birinci beyitte “وَأَكَّالُ تَمْرٍ/ve hurmayı çok fazla yiyen...”, ikinci beyitte “وَوَحَامِلًا رُمْحًا/ve mızrağı taşıyarak...”, üçüncü beyitte “وَسَقَيْتُهَا مَاءً/ve ona su içirdim.”, dördüncü beyitte ise “وَكَحَّلْنَ الْعُيُونََا/ve gözlere sürme çektiler...” şeklinde takdirî manalar bulunduğunu belirtmiştir. Çünkü lafzî anlama bakıldığında hurma içilemez, mızrak kuşanamaz, hayvan suyla yemlenmez ve kaşlarda olduğu gibi, gözlerin fazlalıkları alınıp düzeltilemez (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 2/369-370).

3. Mekkî'nin Tenkitlerindeki Genel Üslûbu

Mekkî'nin tenkitlerinin yer aldığı âyetlerin tefsirine bakıldığında onun birçok görüşü aktarıp bu görüşlerden bazılarını zımmen, bazılarını ise açık bir şekilde doğru bulup onayladığı görülmektedir. Ancak, söz konusu görüşler arasından hatalı bulduklarını ise neden tenkit ettiğini bazen bir cümleyle, bazen de detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır. Mekkî'nin bu

³⁵ وَفَاكِهَةٍ مِمَّا يَتَخَيَّرُونَ

³⁶ (Kıraât imamlarından Hamza (ö. 156/773) ve Kisâi âyeti mecrûr okumuşlardır. Bkz. Dâni, 1984, s. 207).

eleştirilerde nihaî hedefinin âyetlerin tefsirinde doğru bir anlama ulaşmak olduğu anlaşılmaktadır. Bunu yaparken dilbilimsel alandan gelen hatalı görüşleri tenkit edip gerekli izahatı yaparak oluşabilecek yanlış bir tefsirin ve vermek istediği mana hakkında ortaya çıkabilecek şüphelerin önüne geçmeyi hedeflemiştir.

Mekkî, eleştirilerinde genellikle Kisâî, Ferrâ, Ebû Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ, Ahfeş ve Zeccâc gibi dil ve tefsir âlimlerini hedef almıştır. Bu durum, onun tefsir ve dil alanındaki yetkinliğini ve özgüvenini göstermektedir. Bununla birlikte bazen Kûfe dil mezhebinin ismini zikrederek görüşlerini eleştirmiştir. Bu eleştirilerde bazen “عِنْدَ الْبَصْرِيِّينَ/Basralılara göre” (Örneğin Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1481; 3/2246; 7/4675; 9/5651; 11/7312; 12/8193) veya iki mezhebin görüşlerini karşılaştırırken “ويدل على صحة البصريين/Bu durum Basralıların görüşlerinde doğru olduğuna delildir.”(Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 7/4758) ifadelerini dile getirmesi, Arap dilinde Basralılara duyduğu güveni somut bir şekilde göstermektedir. Bu anlamda onun Basra ekolü âlimlerinden Sîbeveyh’in ismini daha çok zikredip tartışmalı konularda görüşlerine başvurduğu görülmektedir (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1253, 1281; 3/2244; 8/5168; 10/6776). Mekkî, eleştirilerini genellikle, “خِلَافَ ظَاهِرِ النَّصِّ/Nassın zâhirinin tersinedir” (Örneğin Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 5/3666) “وهو بعيد، وفيه بُعدٌ/Dil kaidelerine uzaktır.”, (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/181, 184, 269, 385; 2/1098, 1411; 3/2244; 4/2295; 8/5168, 5582, 9/5615, 5931, 6033; 10/6556, 6776; 12/8296). “ولا وَجْهَ لَهُ فِي” “ولا العربية/Arap dilinde bir karşılığı yoktur.” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1022) “ولا يجوز/Caiz değildir.” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 5/3543; 8/5376; 11/7312; 12/7879,8193) “وهذا خطأ/Bu hatadır.” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 3/2246; 11/7443; 12/7879) “هذا قولٌ مردودٌ/Bu geçersiz bir sözdür.” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/510; 2/1281; 3/1614; 8/5219; 11/7410) “وهو غلط/O hatadır” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/390; 2/1098, 1481; 7/4676; 9/5651, 5779, 5931; 10/6464; 12/7861, 7899). “تَوَهُمٌ/Öyle zannetti” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1560) “هذا لا يُلْزَمُ/Bu açıklama gerekli değil.”, (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 8/5565; 10/6769) “تَنَافُضٌ، تَنَافُضٌ/çelişkili” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 2/1099; 8/5376; 10/6622; 12/8319) “وهو قبيحٌ/Bu hoş olmayan bir açıklamadır.”, (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 1/602; 2/1523; 6/3875; 12/8319) ve “هذا قولٌ شاذٌ/Bu şaz bir sözdür” (Bkz. Mekkî b. Ebû Tâlib, 2008, s. 8/5530; 10/6776; 12/8453) gibi lafızlarla dile getirmiştir. Mekkî’nin zikrettiği bu lafızlar, klasik tefsir eserlerinde yer alan tenkit lafızlarından çok da farklı değildir. Bu üslûp onun eleştiride aşırıya kaçmadan, tamamen hatayı düzeltmeye odaklandığını ve eleştiride yumuşak bir dil kullandığını göstermektedir. Onun dilbilimsel konularda dile getirdiği en sert tenkit, inanç konularıyla bağlantılı olarak tefsirinde yer almıştır. “إِنَّا جَعَلْنَاهُ قُرْآنًا عَرَبِيًّا/Biz onu Arapça Kur’ân olarak indirdik” (ez-Zuhruf 43/3) ifadesinde

“جعل/ce‘ale” fiilinin “خلق/haleka”, yani yaratma anlamına geldiğini iddia edenleri, diğer tenkitlerine oranla daha sert ifadelerle eleştirmiştir. Âyetin bu kısmını, “Ey bu Kur‘ân’la uyarılanlar! Siz Araplardan olduğunuz için onu Arap diliyle indirdik.” şeklinde tefsir etmiştir. Mekkî’ye göre “جعل/ce‘ale” fiili eğer “yaratma” anlamında olsaydı, sadece bir mef‘ûlle mute‘addî (geçişli) olması gerekirdi. Fakat, âyette fiil iki mef‘ûl almıştır. Birincisi “ه/hâ” zamiri, ikincisi ise “قرآن/Kur‘ân” kelimesidir. Mekkî, bu duruma başka bir âyeti istişhâd ederek konuyu açıklığa kavuşturmak istemiştir. Hicr Sûresi 91. âyetinde aynı fiil “الذِينَ جَعَلُوا الْقُرْآنَ عِضِينَ/Onlar Kur‘ân’ı parçalara ayıranlardır.” şeklinde geçmiştir. O, eğer iddia edildiği gibi fiil “yaratma” anlamında olsaydı bu âyetten, müşriklerin Kur‘ân’ı yarattığı anlamının çıkacağını, bununsa muhâl olduğunu belirtmiştir. O, bid‘at ehli olarak nitelediği bu görüş sahiplerini şu sert sözlerle eleştirmiştir: “Onları bu büyük yanılığa ve bariz cehalete sürükleyen şey, dilin sarf hallerini bilmemeleri ve i‘râbı bilmedeki zayıflıklarıdır.”³⁷

Sonuç

Tefsirde tenkit geleneği Hz. Peygamber’in hayatta olduğu dönemden itibaren başlayıp günümüze kadar devam etmiştir. İhtiva ettiği konuların kapsamı ve münekitlerin üslûplarında zaman içinde farklılıklar meydana gelse de Kur‘ân âyetlerinin en doğru manasına ulaşma çabası, bu olgunun sürekliliğini sağlamada önemli bir faktör olmuştur. Tedvin dönemi öncesinde Kur‘ân âyetlerinin yanlış anlaşılmasına yönelik şifahi olarak dile getirilen tenkitler, tedvin döneminde daha sistematik bir görünüm kazanıp tekâmül sürecini devam ettirmiştir. Tefsirde tenkit tarihine bakıldığında her dönemde farklı hususiyetlere sahip olarak karşımıza çıktığı görülecektir. Tenkit konularının muhtevası ve müfessirlerin tenkit üslupları, tefsir tarihinde belli eserlerin telifinden sonra değişikliğe uğramıştır. Bu anlamda Taberî’nin *Câmi‘ul-Beyân* ve Zemahşerî’nin *el-Keşşâf* isimli tefsirleri zikredilen değişikliklerde en etkili iki eserdir. Bu araştırmada Mekkî’nin dil ile ilgili tenkitleri lügât, sarf ve nahiv ilimleri çerçevesinde incelenmiştir. Araştırmada, Mekkî’nin tenkitlerinde âyet, hadis ve şiir gibi dil ve tefsir kaynaklarını şahid olarak kaydettiği tespit edilmiştir. Onun lügât ilmi çerçevesindeki tenkitleri incelendiğinde, belirli kalıplarda gelen isim ve fiillere yanlış anlam verilmesini eleştirdiği belirlenmiştir. Sarf ilmi kapsamında ise kelimelerin yapısında meydana gelen ibdâl ve i‘lâl gibi kelimelerin yapısında meydana gelen değişimler hakkında yapılan yanlış değerlendirmeleri,

³⁷ (Mekkî b. Ebû Tâlib, 2011, s. 6/351-352) Mekkî, Arap dili ile ilgili konularda serdettiği tenkitlerde, tamamen ortaya konulan görüşler üzerine odaklanırken bu eleştiride söz konusu tutumun ötesine geçerek görüş sahiplerini bid‘at ehli olmakla ve cahillikle suçlamıştır. Onun bu tutumu, inanç konularındaki tavizsiz duruşunu izhar etmektedir. Ayrıca, her ne kadar Mutezile ve Ehl-i Sünnet mezhepleri arasında, müfessirden birkaç asır önce başlayan temel tartışmalardan biri olsa da “halku’l-Kur‘ân” meselesinin hicrî 5. yüzyılda da sıcaklığını koruduğunu göstermektedir.

aynı kökten türetilen bir kelimenin farklı vezinlerdeki anlam değişimlerinde veya isimlerin gerçek vezinlerine nispet edilmesinde yapılan hataları eleştirmiştir. Meânî harfleriyle ilgili eleştirilerine bakıldığında, bu harflerin tespiti, cümle içindeki durumları ve cümleye kattıkları anlamlarına dair yapılan hatalara yönelik olduğu tespit edilmiştir. Aynı zamanda bu harflerin anlamına uygun olmayan takdim-te'hir takdir edilmesi veya hafzedilmeleri hakkında da tenkitler dile getirmiştir. İ'rab konusunda, ism-i mevsûl ve sıla cümlesi dışında; zâhir ismin muzmar (gizli) isme atfı, harf-i cerin taalluku, ismin iğrâ veya mef'ûl-ü mutlakla nasbedilmesi, fasıla (ara cümle), zamirin aidiyeti, atıf ve hâl üzere nasb gibi konularda bir takım eleştiriler dile getirdiği belirlenmiştir. Ayrıca o, bazı şaz kıraâtleri temellendirmek için sarf ve nahiv ilmi çerçevesinde tenkitler kaydetmiştir. Mekkî, eleştirilerinde genel olarak Kûfe dil ekolü ve onun temsilcilerinden biri olan Ferrâ'nın ismini zikrettiği görülmüştür. Bunun dışında Kisâî, Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ, Ahfeş ve Zeccâc gibi dilbilimsel tefsir alanında kaynak kabul edilen önemli âlimler onun eleştirilerinin hedefi haline gelmiştir. Bu eleştiriler onun dil ve tefsir alanındaki yetkinliğini ve özgüvenini göstermektedir. Mekkî, tenkitlerinde Basra dil ekolü ve bu ekolün en önemli temsilcilerinden Sîbeveyh'in görüşlerini referans almıştır. Bu tenkitleri ele aldığı bölümlerde bazen Basra ve Kûfe dil ekollerinin karşılaştırmasını yaparak Basralıların görüşlerini desteklediğini beyan etmiştir. Mekkî, dilbilimsel tenkitlerini genellikle ilmî nezaket çerçevesinde ifade eder. Onun eleştirilerini dile getirirken zikrettiği tenkit lafızları tamamen hatayı düzeltmeye yönelik olup muhatabın şahsını hedef almaz. Ancak, itikâdî konuyla bağlantılı olarak, Mutezile mezhebinin görüşlerini desteklemek için dil kurallarına aykırı şekilde Kur'ân'a anlam vermelerini daha sert bir üslûpla eleştirir. Mekkî'nin eleştirilerinde Kur'ân tefsirinde lafza ve dil kurallarına bağlı kalma konusunda tavizsiz bir duruş sergilemesi araştırma esnasında ulaşılan dikkate değer başka bir sonuçtur.

Kaynaklar

- Ahfeş el-Evsat, E.-H. S. b. M. el-Mücâşiî el-Belhî. (1990). *Me'âni'l-Kur'ân*. (1. bs, 1-2). Mektebetü'l-Hâncî.
- Ahmed, S. S. M. (2019). El-Menheciyyetü'n-Nakdiyye fî Tefsîri't-Taberî ve Eseruhâ alâ'l-Müfessirîn. *İslam ve Arap Araştırmaları Fakültesi Dergisi*, 37 (1), 33-74. <https://doi.org/10.21608/bfsa.2019.81354>
- Bezzâr, E. B. A. b. A. b. A. el-Basrî. (1988). *El-Bahrü'z-Zehhâr*. (1. bs, 1-18). Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem.
- Bint Süleyman Ali, H. (2021). Mefhûmu'n-Nakdi ve Neş'etühü fî't-Tefsîr. *el-Mecelletü'l-Arabiyye li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye ve's-Şer'iyye*, 15, 97-126.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. (2001). *El-Câmiu's-Sahîh*. (1. bs, 1-9). Dârü Tavki'n-Necât.

- Cerrahoğlu, İ. (2015). *Tefsir Tarihi*. (7. bs). Fecr Yayınları.
- Çalışkan, İ. (2010). Tefsirde Mâturîdî'yi Keşfetmek: İmam Mâturîdî ve Te'vîlâtü'l-Kur'ân'ın Tefsir İlmindeki Yeri. *Milel ve Nihal*, 7 (2), 67-93.
- Dânî, E. A. O. b. S. b. O. (1984). *Et-Tefsîr fî'l-Kırâ'âtî's-seb'* (2. bs). Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Demirci, M. (2016). *Tefsir Usûlü*. (46. bs). M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı.
- Dinç, Ö. (2021). Tefsirde Dilsel Eleştirinin Tekamülü: Müfessir Semîn El-Halebî'nin (ö. 756/1355) Mu'tezile Tevillerine Yönelik Dilsel Eleştirileri. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 7 (1), 112-134.
- Ebû Şehbe, M. b. M. (1988). *El-İsrâiliyyât ve'l-Mevdûât fî Kutubi't-Tefsîr* (4. bs). Mektebetü's-Sünne.
- Emîn, İ. (2007). *Menhecü'n-Nakdi fî't-Tefsîr* (1. bs). Dârü'l-Hâdî.
- er-Ruveşî, Â. M. (2022). En-Nakdü'n-Nahviyyü 'İnde Ebî Ca'fer en-Nehhâs fî Kitâbihi İ'râbi'l-Kur'ân. *Mecelletü Diyâlî li'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, 4 (91), 79-95.
- es-Sâmürrâî, M. F. (2013). *es-Sarfü'l-Arabî: Ahkâmün ve Me'ânin*. (1. bs). Dârü İbn-i Kesîr.
- ez-Zehrânî, N. b. S. b. C. (1430). *İstidrâkâtü's-Selefi't-Tefsîr*. (1. bs). Dârü İbni'l-Cevzî.
- Ferrâ, E. Z. Y. b. Z. b. A. el-Absî. (2002). *Meâni'l-Kur'ân*. (1-3). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Hâlidî, S. A. (2008). *Ta'rîfü'd-Dârisîn bi Menâhici'l-Müfessirîn*. (3. bs). Dârül-Kalem.
- İbn Âşûr, M. el-F. b. M. et-T. b. M. (1970). *Et-Tefsîr ve Ricâlüh*. Mecma'ul-Buhûsi'l-İslâmiyye.
- İbn Cinnî, E.-F. O. b. C. el-Mevsilî el-Bağdâdî. (2008). *El-Hasâ'is*. (2. bs, 1-3). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbn Hallikân, E.-A. Ş. A. b. M. b. İ. b. E. B. (1994). *Vefeyâtü'l-A'yân* (1-7). Dârü Sâdir.
- İbn Mâlik et-Tâî, E. A. C. M. b. A. b. M. et-Tâî el-Endelüsî el-Ceyyânî. (t.y.). *Şerhu'l-Kâfiyeti's-Şâfiye*. (1. bs, 1-5). Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi.
- İbn Sâlih b. Süleyman, A. (2008). *Nakdü's-Sahâbe ve't-Tâbi'in li't-Tefsîr*. Dârü't-Tedmüriyye.
- İbn Teymiyye, E.-A. T. A. b. A. b. M. A. el-Harrânî. (1995). *Mecmû'ul-Fetâvâ*. (1-35). Mecma'u'l-Melik Fahd li Tibâ'âtî'l-Mushafi's-Şerîf.
- İbnü'l-Cezerî, E.-H. Ş. M. b. M. b. M. b. A. b. Y. (2006). *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*. (1. bs, 1-2). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kaya, M. (2021). *Endülüs Tefsir Geleneğinde Eleştiri Bahru'l-Muhît Örneği* (2. bs). Fecr Yayınları.
- Kırca, C. (1987). Mezhebi Tefsir Ekolünün Ortaya Çıkışı. *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 1(5), 52-61.

- Maden, Ş. (2021). *Tefsir Hâşiye Edebiyatının Karakteristik Bir Özelliği Olarak Eleştiri: Sa'dî Çelebi'nin İbn Kemâl Paşa'ya Yönelik Bazı Eleştirilerinin Tahlili*. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.5245147>
- Ma'mer b. Müsennâ, E. U. M. b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî. (1381). *Mecâzü'l-Kur'ân*. (1-2). Mektebetü'l-Hancî.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, E. M. M. b. E. T. H. b. M. el-Kaysî. (2008). *El-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*. (1. bs, 1-13). Câmîatü Şârîka.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, E. M. M. b. E. T. H. b. M. el-Kaysî. (2011). *El-Hidâye ilâ Bulûği'n-Nihâye fî 'İlmi Me'âni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni 'Ulûmih*. (1-7). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mertoğlu, M. S. (2012). Üdfüvî, Muhammed b. Ali. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 42, s. 281-282). TDV Yayınları.
- Mollaibrahimoğlu, S. (1995). *Muhammed b. Ali el-Udfuvî ve Tefsirdeki Metodu*.
- Müslim, E.-H. M. b. el-Haccâc. (1991). *El-Câmiu's-Sahîh* (1-5). Dârü İhyâi Turâsi'l-Arabî.
- Polat, F. A. (2009). *İslâm Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler Mu'tezilî Zemaşeri'ye, Eş'arî İbnü'l-Müneyyir'in Eleştirileri*. (2. baskı). İz Yayıncılık.
- Polat, F. A. (2011). *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kuran'a Yaklaşımlar: Hasan Hanefî, Nasr Hamid Ebu Zeyd ve Muhammed Arkoun Örneği*. (3. bs). İz Yayıncılık.
- Süheylî, E.-K. A. b. A. b. A. el-Has'amî. (1992). *Netâicü'l-Fiker fî'n-Nahv*. (1. bs). Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Süyûtî, E.-F. C. A. b. E. B. b. M. el-Hudayrî. (t.y.). *Hem'u'l-Hevâmi 'fî Şerhi Cem'i'l-Cevâmi*. (1-3). el-Mektebetü't-Tevfikîyye.
- Süyûtî, E.-F. C. A. b. E. B. b. M. el-Hudayrî. (1979). *Buğyetü'l-Vuât*. (1-2). Dârü'l-Fikr.
- Taberî, E. C. M. b. C. b. Y. el-Âmülî el-Bağdâdî. (2000). *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* (1. bs, 1-24). Müessesetü'r-Risâle.
- Tirmizî, E. İ. M. b. İ. b. S. (Yezîd). (1975). *Sünenü't-Tirmizî*. (2. bs, 1-5). Şeriketü Mektebeti ve Matbaati Mustafa el-Bâbî.
- Topaloğlu, B. (2003). Mâtürîdî (Tefsir İlmindeki Yeri). İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 28, s. 157-159). TDV Yayınları.
- Uzun, N. (2016). *İslam Tefsir Geleneğinde Muhalefet ve Eleştiri* (Birinci basım). Ankara Okulu Yayınları.

- Yâkût el-Hamevî, E. A. Ş. Y. b. A. el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî. (1993). *Mu‘cemü’l-Üdebâ’* (1. bs, 1-7). Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî.
- Yusuf Hüseyin, M. (2018). En-Nakdü’n-Nahviyyü ‘İnde’l-Ahfeş el-Evsat fî Kitâbihi Meânî’l-Kur’ân. *Babil İnanî İlimler Üniversitesi Dergisi*, 26 (9), 237-269.
- Zeccâc, E. İ. İ. b. es-S. b. S. el-Bağdâdî. (2005). *Meânî’l-Kur’ân ve İ’râbuh* (1-5). Dârü’l-Hadîs.
- Zehrânî, Y. b. A. R. b. H. el-Hüseyinî. (2020). Sınâ‘atü’n-Nakdi fi’t-Tefsîr. *Melik Suud Üniversitesi Edebiyat ve İnanî ilimler Dergisi*, 28(8), 135-187. <https://doi.org/10.4197/Art.28-8.6>
- Zerkeşî, E. A. B. M. b. B. b. A. (1957). *El-Burhân fî ‘Ulûmi’l-Kur’ân*. (1. bs, 1-4). Dârü İhyâi’l-Kütübî’l-Arabiyye-Faysal ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şürakâühü.
- Zerkeşî, E. A. B. M. b. B. b. A. (2001). *El-İcâbe li İrâdi mâ’stedrekethü Âişe alâ’s-Sahâbe*. Mektebetü’l-Hâncî.